ՋԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՑԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ

Վենետիկի անուան հետ կապուած են անթիւ պատմական լիշողութիւններ։ Այստեղ է եղել սոսկալի հասարակապետութիւնը իւր դօժներով ու տասի խորհրդով, այստեղ է սպանուել տարաբաղդ Մարինո Ֆալիէրին, այստեղ է ծաղկել հռչակաւոր Տիցիանի և Պաւլոս Վերոնացու դպրոցը, այստեղ են մասամբ կատարւում Շէքսպիրի «Օթելլօի» և «Վենետիկի վաճառական»-ի գործողութիւնները, այստեղ ապրել են մի շարք նշանաւոր գրիչներ. Սարպի, Ջորդանո Բրունս, Ժան Ժակ Ռուսսօ, Բայրոն... Բայց հասարակ տուրիստը, որ չէ սիրում թափանցել պատմութեան խորքերը, մօտենալով այդ քաղաքին, ամենից առաջ միտն է ձգում նորա օտարոտի կերպարանքը, որ յուզել էր իւր հետաքրքրութիւնը դեռ ուսումնարանի նստարանից։ Նիրաւի, ինչ կարող է լինել օտարական ճանապարհորդի համար աւելի հետաքրքրական քան հարիւրաւոր կամուրջներով միացած կղզիների վերայ կանգնած մի քաղաք, որտեղ կանալները (ջրանցքները) ծառայում են փողոցների տեղ և նաւակները՝ կառքերի տեղ։

Ես հասայ Վենետիկ դիշերուայ կէսին։ Վօկզալից դուրս եկայ թէ չէ, տեսնում եմ առջևս... ջրի փողոց՝ վրան բաղմաթիւ սև, ըստ Բայրընի սուր դիտողութեան՝ դագաղի պէս մռայլ նաւակներ։ Դրանք էին համբաւատենչ գոնդոլները։ Ոչ առանց երկիւղի, բայց և ոչ առանց ներքին հաճութեան ես նստեցի այդ նաւակներից մէկը և պատուիրեցի տանել ինձ հիւրանոց։ Խորհրդաւոր լռութեան մէջ սահում էր իմ գոնդոլը դէպի անծանօթ նաւահանգիստը. ոչ մի տեղից ձայն-ծպտուն չէր լսւում։ Միայն գոնդոլիէրիս չափաւոր թիավարութիւնն էր խանգարում ընդհանուր անդորրութիւնը։ Մենք մերթ անցնում էինք հնադարեան շինութիւնների առջևից՝ լայն կանալներով, մերթ այնպէս էր նեղանում ջրանցքը, որ թւում էր ահա ահա որտեղից որ է մի քար կ'ընկնի գլխիդ և տեղն ու տեղը կը սպանէ քեզ։ Մօտ կէս ժամուայ ճանճրալի պտոյտներից յետոյ՝ ես վերջապէս հասայ ցանկալի հիւրանոցը։ Գոնդոլիէրս ըստ իտալական սովորութեան՝ բացի որոշեալ վարձից ստացաւ նաև անիուսափելի mancia (pour-boire)։ Մի թխադէմ, քնաթաթախ աչքերով պարոն առաջնորդեց ինձ դէպի մի փոքրիկ, աննախանձելի կահ կարասիքով սենեակ։ Առանց սա-

կարկելու, լոգնած ու ջարդուած ես իսկոյն պառկեցի քնելու՝ միւս օրը ուխտս կատարելու մտքով։

Առաւօտեան տասը ժամին, երբ ես նոր էի վեր կացել և կամենում էի դուրս դալ քաղաք, ոնեակս մտաւ մի երիտասարդ իտալացի և ներկայանալով ինձ «Guida autorizzato», տուց ինձ իւր ալցետոմսը և առաջարկեց ինձ ցոյց տալ Վենետկի բոլոր նշանաւոր եկեղեցիներն ու շինութիւնները։

Վարձատրութեան մասին պայմանաւորուելով, մենք միասին դուրս եկանք ս. Մարկոսի հրապարակը, ալցելեցինք մայր-եկեղեցին, որ հիացրեց իւր անբաւ հարստութիւններով, իւր գեղարուեստական մոզաիկներով, բաս էլիէֆներով և սիւներով, բայց խոստովանում եմ, ընդհանրապէս խոր տպաւորութիւն չը գործեց վրաս և պատրաստւում էինք գնալու ս. Ղազարու կղզին, երբ իմ ուղեցոյցը կանգնեց մօտից անցնող երկու մօրուքաւոր վարդապետների առաջ և ասաց ինձ, որ նրանք Մխիթարեան միաբաններից են։ Ես դիմեցի նրանց հայերէն և ծանօթանալով նրանց հետ, լայտնեցի ուրախութիւնս։ Երիտասարդ վարդապետները եկել էին քաղաք գործի և նոյն ժամին պիտի վերադառնային ս. Ղազար. նրանք ամենայն պատրաստականութեամբ հրաւիրեցին ինձ ընկերանալ իրանց հետ և իրանց նաւակով դնալ վանքը։ Շնորհակալութեամբ ընդունելով այդ հրաւէրը, ես արձակեցի ուղեցոյցիս և նոր ծանօթներիս հետ ուղղեցի քայլերս դէպի Piazzetta, որտեղ նրանց սպասում էր մի ուրիշ վարդապետ. ծանօթացայ նորա հետ էլ. միասին նստեցինք Barca degli Armeni, ինչպէս այստեղ կոչւում է Մխիթարեանների նաւակը, և ճանապարհ ընկանք։ Ժամի մէկը կը լինէր։ Արեը սփռել էր իւր նշոյլները կապուտակ ջրի խաղաղ մակերեսի վերայ։ Քանի հեռանում էինք ափից, այնքան աւելի դիւթական կերպարանք էր ընդունում քաղաքը։ Սկզբում ես հաճութեամբ ականջ էի դնում քաղաքի շշուկին, հիանում էի արեղակի ճառագայթներով ոսկեզօծած՝ եկեղեցիների դմբէթների տեսքով, նայում էի աննկատելի կերպով փոքրացող տների վերայ, բայց երբ ափը ծածկուեց աչքիցս, և առանձին տեսարանների փոխարէն, հանդէս եկաւ ամբողջ քաղաքը որպէս մի ջրածին լուսափայլ յաւերժահարս, ես ակամայ մտաբերեցի «Ադրիական ծովի թագուհու» մասին մի ֆրանսիացի մատենագրի ասածը. «Վենետիկը արևի դուստր է, ոչ թէ գիշերայ»։

Piazzetta-ից մինչև ս. Ղազար մօտ մի ժամուայ ճանապարհ է։ Զբաղուած լինելով իմ նոր ծանօթներիս հետ խօսակցութիւնով, ես չը նկատեցի, ինչպէս անցանք S. Servolo և Libo կղզիների մօտով և սթափուեցի միայն այն ժամանակ, երբ ուղեկիցներիցս մէկը մատով ցոյց տուեց ինձ կանաչաղարդ ծառերի ետևը երևացող վանքի գմբէթը։ Դա ս. Ղազարու կաթուղիկէն էր։ Ես անկարող եմ հաղորդել ձեզ այն երկիւղածութեան զգացմունքը, որով մօտենում էի ես հայկական դրականութեան և գիտութեան

այդ նախկին ճեմարանին։ Այստեղ է հանգչում Մխիթար Սեբաստացին, այստեղ են գործել Զամչեանները, Ինճիճեանները, Սոմալները, Աւետիքեանները, Բագրատունիները, Աւգերեանները, Հիւրմիւզեանները..., այստեղ է ապրում Աւարայրի սոխակը՝ ալեզարդ Նահապետը՝ ժամանակիս առաջնակարգ հայ հնախօսն ու աշխարհագիրը... Մինչ ես պաշարուած էի բուռն յիշողութիւններով, կղզին արդէն որոշակի հանդէս եկաւ։ Երևաց պարտիզում մի մարդու գլուխ՝ սպիտակ թաշկինակով ծածկած, և կրկին անհետացաւ ծառերի ետև։ Դա հ. Ղևոնդ Ալիշանն ինքն էր։ Իմ ուղեկիցները ինձ բացատրեցին, որ ծերունի բանաստեղծը սիրում է զբօսնել պարտիզում, նայել ծովակի վերայ, ուղղել հայեացքը դէպի Վենետիկի ջինջ երկինքը և յիշել իւր պաշտելի հայրենիքը, որի բնութիւնն ու անցեալի յիշատակները այնքան սնունդ են տուել նորա բանաստեղծական երևակայութեանը։ Խստակրօն վանական, ցուրտ օրերը պարտէզ դուրս գալիս, հ. Ալիշանը չը մրսելու համար բաւականանում է գլուխը ծածկելով միայն մի թեթև թաշկինակով։

Ոտ դնելով ս. Ղազարու կղզին, ծանօթներիս ուղեկցութեամբ ես բարձրացայ երկրորդ յարկը, անցայ կօրրիդորով և մտայ մի բաւական մեծ՝ լուսաւոր սենեակ, որի մէջ տեղը դրած էր մի քառանկիւնի սեղան՝ վրան բազմաթիւ թերթեր։ Դա միաբանութեան ընթերցարանն էր։ Որքան քաղցր էր ինձ տեսնել հայոց լրագրերի առատութիւնը, այնքան ցաւալի էր նկատել օտարազգի հրատարակութիւնների ծայրայեղ պակասութիւնը։ Նոր չէ այն դիտողութիւնը՝ որ Մխիթարեան հայրերը, ապրելով եւրոպական մեծամեծ կենտրոններում, շատ յետ են մնում այդտեղ կատարւող մտաւոր շարժումից, և ես անձամբ համոզւեցի այդ տխրալի իրողութեանը։ Բացի մի երկու-երեք օտարազգի մասնագիտական հանդէսներից, ես չը տեսայ սեղանի վերայ ոչ մի փոքր ի շատէ նշանաւոր եւրոպական լրագիր կամ ամսագիր։ Արդարև, անիրաւացի է պահանջելը՝ որ մի կրօնական-գիտնական միաբանութիւն ուշադրութեամբ հետևէ առօրեայ հարցերով զբաղւող մամուլին, թէև դորա մէջ էլ ես տեսնում եմ միմիայն օգուտ, — բայց միանգամայն արդարացի է սպասելը՝ որ մխիթարեանները, որ պարապում են ըստ մեծի մասին լեզուագիտութիւնով, պատմութիւնով, հնագիտութիւնով և առհասարակ Փիլոլոգիական գիտութիւններով, ստանային գէթ գիտութեան այդ ճիւղին վերաբերեալ բազմաթիւ հանդէսներ։ Դժբախտաբար, այդ էլ չը տեսայ ես։ Ժամանակակից գիտութիւնը և մամուլը աչքաթող անելն է մասամբ պատճառ, որ Մխիթարեանները չեն ըմբռնում կեանքը իւր բոլոր պահանջներով, չեն ցոյց տալիս քննական հայեացք երկրի վերայ և նոյն իսկ չեն հասկանում այն խնդիրների կարևորութիւնը, որ չօշափում է մեր գրականութիւնը։ Որպէս ապացոյց ասածիս՝ մէջ կը բերեմ մի փաստ։ Երկու օր անցած, երբ ես եկել էի հրաժեշտ տալու ս. Ղազարու միաբաններին, միաբա-

նութեան յայտնի ներկայացուցիչներից մէկի և տողերիս գրողի մէջ խօսք բացուեց ռուսահայոց մամուլի դրութեան մասին։ Ցարդիլի վարդապետը, խօսելով «Մուրճ»-ի մասին, գտնում էր, որ այդ ամսագիրը «բան մը չէ», որովհետև չէ տալիս «ազգային» պատմութեան և լեզուագիտութեան վերաբերեալ յօդուածներ և զբաղւում է այնպիսի խնդիրներով, որոնք՝ իւր տեսակէտից, նշանակութիւն չ՚ունին հայ ընթերցողի համար։ Այդ տեսակ խնդիրներից են նորա կարծիքով պանդխտութեան և հողատիրութեան խնդիրները։ Ես իզուր էի աշխատում հաստատել որ այդ խնդիրները ունին մեզ համար կենսական նշանակութիւն, որ մի հասարակական-գրական օրգան պարտաւոր չէ իւր էջերը լցնել չոր ու ցամաք փիլոլոգիական հետազօտութիւններով, թէև ես համոզուած եմ, որ նա ուրախութեամբ կը բանայ իւր էջերը հանրամատչելի գիտնական յօդուածների համար՝ թէկուզ դրանք վերաբերուէին նոյն փիլոլոգիային,—իմ խօսակիցը, երևի քաղաքավարութիւնից, ինձ՝ հիւրիս հետ չը վիճելու համար բաւականացաւ յայտնել իւր անհամաձայնութիւնը կէս հարցական, կէս կասկածական ակնարկով։ Զարմանալին այն է, որ Մխիթարեանները նոյն իսկ իրանց սիրած մասնագիտութեան մէջ եթէ ոչ անշարժ, գոնէ սահմանափակ են։ Մեր հին պատմիչների կրիտիկական ուսումնասիրութիւնը նրանց տեսակէտից հաւասար է ազգային պատուի վիրաւորութեան և վայ նրան, ով յանդգնի խախտել Ագաթանգեղների և Խորենացիների աւտորիտէտը։ Մի քանի տարի սրառաջ «Բազմավէպ»-ում սկսեց տպել գերմանացի գիտնական Ա. Գուտշմիդի մի հետազօտութեան թարգմանութիւնը, բայց հէնց առաջին երեսներից խմբագրութիւնը հարկ համարեց դադարեցնել այդ գրուածի տպագրութիւնը, վախենալով գրգռել իւր դէմ «հայրենասէր» ընթերցողների զայրոյթը... Այդ մարդկանց համար կարծիքի ազատութեան գաղափարը իրագործելի է մի միայն նեղ դաւանաբանական շրջանում. այդ շրջանից դուրս՝ նրանք իրանց զգում են կաշկանդուած և անզօր, և առանց պատճառի չէ՝ որ աւելի ազատ մտածելու տրամադիր գլուխները, ինչպէս Նորայր Բիւզանդացի և Գարագաշեան, չեն դիմանում այդ հեղձուցիչ մթնոլորտին։

Մի հինգ րոպէ յետոյ իմ խնդիրքով ինձ տարան հ. Ղևոնդ Ալիշանի մօտ։ Նշանաւոր անձերի արտաքին տեսքի և դէմքի գծագրութեան մէջ շատերը հակուած են որոնելու նրանց հանճարի կնիքը։ Ես չեմ ժխտում, որ յայտնի կապակցութիւն պիտի լինի մարդուս արտաքին կերպարանքի և նորա հոգեկան և մտաւոր դրութեան միջև, թէև ինձ թւում է, որ այդ կապակցութիւնը որոշելը, դէթ գիտութեան այժմեան վիճակի մէջ, անհնարին լինելու չափ դժուար է։ Բայց և այնպէս միանգամայն բնական է որ մեզ հետաքրքրէ Ալիշանների արտաքինը։ Մի նիհար միջահասակ, ալեոր ծերունի, կունտ գլխով, խորշոմներով պատած լայն ճակատով, թաւ յօնքերով Ղևոնդ Ալիշան։ Ուրիշ էլ ինչ կերպարանք աւելի յարմար էր նա-

հայեացին. Նորա հայեացքը քաղցր է և խելացի, ձայնը փափուկ և ախորժելի, շարժուածքը աշխոյժ և ազնիւ, վարուողութիւնը պարզ և անարուեստ։

Այս առաջին հանդիպմանս՝ մեր խօսակցութիւնը, որ բնականաբար պտտւում էր սովորական հարց ու փորձի շուրջը, տևեց միայն մի քանի րոպէ։ Բայց հենց առաջին րոպէից ես նկատեցի այդ մարդու մի համակրելի բնագիծը, որ այնքան հազուագիւտ է մեր՝ քիչ անող բայց մեծ աղմուկ հանող գրողների մէջ։ Երբ ես խորին յարգանքի զգացմունքով մօտեցայ համբուրելու այն ձեռը, որ այնքան աշխատել է հայկական գրականութեան համար և սրտի բերկրութեամբ արտասանեցի. «Ես բաղդաւոր եմ Ձեզ տեսնելու», Հ. Ալիշան շփոթուեց, աչքերը յատակը ձգեց և շղացած, ձեռքս բռնելով, հրաւիրեց նստել։ Մի զարմանալի զուգադիպութեամբ խելքիս մտքովս անցան «Ցուցիկք»-ի այս խօսքերը՝ որ պատանեկան հասակիցս դրոշմուել էին սրտիս մէջ. «Ո՛հ դեղեցիկ են մայիսի առաւօտուն ցօղակաթ վարդակարմիր փնջիկքն՝ դալար ճակտի մը բոլորած. սակայն շատ աւելի պայծառ է ամօթխածութեամբ խաժեալ երեսն. և աւելի ազնիւ՝ անոր վրայ շարուած աշխատութեան կայլակները»։ Հ. Ղ. Ալիշան մարմնացած աշխատութիւն է։ Նորա բազմահատոր գրուածները [1], որոնք երևելի հայ բանաստեղծի և գիտնականի հռչակ են տուել հեղինակին, խղճմտաւոր և մանրազննին ուսումնասիրութեան արգասիք են, և չընայած իւր եօթանասնամեայ հասակին, նա շարունակում է դեռ գրել անձանձրոյթ և աննւաղ եռանդով։ Բացի մեր բանասէրներին յայտնի գրուածներից, նա ունի և մի հսկայական անտիպ աշխատութիւն, որի մէջ մեղուաջան խնամքով հաւաքել է հայրենագիտութեան վերաբերեալ ամեն տեսակ տեղեկութիւններ և որին տուել է «Հայկարան» անունը։—Տեղը չէ այստեղ դին դնել Ալիշանի երկարամեայ գրական գործունէութեանը, բայց մի քանի դիտողութիւններ, կարծում ենք, աւելորդ չեն լինիլ մեր վերաբերութիւնը դէպի այդ գործունէութիւնը որոշելու համար։

Մեզանում քննադատական ոգու բացակայութիւնը ստեղծել է մի այնպիսի դրութիւն, որ որ և իցէ հեղինակի գնահատութեան մէջ ընթերցողը սովորել է որոնել կամ անպայման գովասանք կամ անընտրող կշտամբանք։ Ալիշանի մասին մինչև օրս յայտնած կարծիքները վերաբերում են «քննադատութեան» առաջին տեսակին։ Մեր լրագրութեան մէջ նորերս նրան անուանեցին և զարուս ամենամեծ հայ բանաստեղծ և մատենագիր, և հանրագէտ գիտնական և մեծ հայրենասէր...։ Հասկանալի է որ այդ բոլորը ասուած լինելով մի այնպիսի ժամանակ, երբ հասարակութիւնը պատրաստւում էր արտայայտելու իւր երախտագիտութեան զգացմունքը իւր տօնելի

[1]) Աշխարհագրութիւն քաղաքական, Նուագք 5 հատոր, Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց 2 հատոր, Նշմարք և Նշխարհք Հայաստանի, Տեղագրութիւն Շիրակայ, Շնորհալի և Պարագայ իւր, Սիսուան և այլն և այլն։

նահապետին, րոպէական և վաղանցուկ ոգևորութեան արդիւնք էր և ոչ լրջմիտ քննութեան հետևանք։ Տաղանդներն ու հանճարները ծնւում են, բայց շրջապատող պայմաններից է կախւած նրանց զարգանալը, թուլանալը կամ անմշակ դրութեան մէջ մնալը։ Աւելի նպաստաւոր պայմաններում գուցէ Ալիշանից մշակէր մի ճշմարիտ մեծ մատենագիր, սակայն, նրա ստացած կրթութիւնը, նրա կոչումը, նրա շրջանը արգելք են եղել նրան հանդէս գալու իւր բնական ձիրքերի ամբողջ փայլով և ամբողջ զօրութեամբ։ Կաթոլիկ ընտանիքի զաւակ, հ. Ալիշան իւր ուսումն ու դաստիարակութիւնը ստացել է Ս. Ղազարու վանքում։ Ակներև է որքան թերի և աւելին չ'ասելու համար՝ միակողմանի պիտի լինէր մի կրթութիւն, որի գլխաւոր նպատակն է եղել պատրաստել աշխարհային վայելչութիւններից հրաժարւած մի վանական, այն էլ կաթոլիկ վանական։ Որքան և մեծ լինէր Ալիշանի բնատուր բանաստեղծական հանճարը, այնուամենայնիւ նա չէր կարող ազատ զարգանալ մի այնպիսի մթնոլորտում, ուր մարդկային եսը, անհատական հոգին տանում է անտրտունջ՝ պայմանական բարոյախօսութեան չոր ու ցամաք կանոնների հոգևսպան ծանրութիւնը։ Այդ տեսակ պայմաններում ապրող տաղանդը նման է վանդակում փակւած թռչնակի, որ դուրս թռչելու ապարդիւն փորձերից յետոյ, հաշտւում է իւր անել վիճակի հետ։ Այդ տեսակ բանաստեղծի համար կապւած է բանաստեղծութեան անսպառ և մշտնջենաւոր աղբիւրներից մէկը, աղբիւր որ ոգևորել է բոլոր ժամանակների մեծ ու փոքր տաղաչափներին։ Խօսքս սիրոյ աշխարհի մասին է։ Իւր կեանքի մեծ մասը անց կացնելով վանքում կամ դպրոցական պատերում, Ալիշանը միջոց չէ ունեցել շփւելու, ընդհարւելու հասարակութեան հետ, ծանօթանալու նրա առօրեայ հոգսերին ու մտածութիւններին, մասնակից լինելու նրան յուզող շարժումներին։ Կեանքից թարմ տպաւորութիւններ չը ստանալով, նա երկար ժամանակ չէր կարող ստեղծագործել ինքնուրոյն եղանակով և այդ պատճառով նրա զուտ բանաստեղծական գրւածները պիտի կրէին օտար ազդեցութեան դրոշմ, իսկ շատ շատերը պիտի ներկայացնէին գեղեցիկ բառախաղութիւններ, հռետորական կամ սանտիմենտական միակերպ ղեղումներ՝ առանց սակայն ներքին բարձր արժանաւորութիւնների. Ալիշանի բանաստեղծական տաղանդը չ'ունի պատմութիւն, որովհետև չէ ունեցել զարգացում։ Նրա առաջին բանաստեղծութիւնները տարբերւում են վերջիններից ոչ թէ որակութեամբ, այլ քանակութեամբ, ոչ թէ գեղարւեստականութեան աստիճանով, այլ տեխնիկայի կատարելութեան աստիճանով։ Մեր ազգային բանաստեղծական դրականութեան վերայ Ա-

---

[1]) Չենք յիշատակում Ալիշանի մանր գրւածները և թարգմանութիւնները։ Իսկ նրա հրատարակած բազմաթիւ հին գրւածներից նշանաւոր են մանաւանդ «Ասիզք Անտիոքայ»։

լիշանը ունեցել է որոշ ազդեցութիւն, բայց թէ անպայման բարերար է եղել այդ ազդեցութիւնը՝ կասկածել կարելի է։ Այսքանը գոնէ պարզ է մեզ համար որ Ալիշանի հետեւողները շատ անգամ մշակում են ձեր 'ի ինաս բովանդակութեան։

Վանական կեանքը աւելի նպաստաւոր է գիտնական պարապմունքների համար, և Ալիշանը աւելի լաւ գիտնական է քան բանաստեղծ։ Եթէ նրա «Նուազների դարը» անցել է արդէն, «Սիսուանի» դարը դեռ նոր է սկսւում։ Ուզում եմ ասել որ գալոց սերունդը կը մոռանայ բանաստեղծ Ալիշանին, բայց մեզանից աւելի կը փնտրէ գիտնական Ալիշանին։ Սակայն տեսէք որ վանական կրթութիւնը խլել է այդ գիտնականից նրա անլաւելի իրաւունքներից մէկը՝ ազատ քննադատութեան իրաւունքը։ Ալիշանի գիտնական երկասիրութիւնները թանգագին, գիտնականօրէն ստուգած տեղեկութիւնների հետ միասին ներկայացնում են դժբախտաբար և այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք պատմական ստուգութիւն կարող են ունենալ մի միայն ծայրայեղ աւանդապահութեան տեսակէտից։ Կրօնաւորի նեղ աշխարհայեցողութիւնը թոյլ չէ տալիս նրան անպղտոր հայեացք ձգել պատմական անցեալի վերայ։

Մի Ցովհան ոսկեբերան բարձր է, նրա տեսակէտից՝ Կիկերոններից և Դիմոսթէններից, որովհետև ճշմարիտ իմաստասէր միայն քրիստոնեան կարող է լինել։ Սխալ ըմբռնած ազգասիրութիւնը Ալիշանի թելադրում է համեմատել Սղիշէին Քանոնիոնի հետ և անգամ առաջինին նախապատուութիւն տալ։ Պապական տենդենցիան մուտք է գործում Ալիշանի այնպիսի աշխատութիւնների մէջ, որոնք նրա զարմանալի էրուդեցիայի կոթողներն են համարւում։ Միստիցիզմ և ասկետիզմ են շնչում նրա փիլիսոփայական տեսութիւնները, խունկի և կնդրուկի հոտ է բուրում նրա նկարած պատմական գործիչներից։

Ալիշան անտարակոյս հայրենասէր է. բայց նրա հայրենասիրութիւնը, բացի այն որ չափազանց սերտ է կապած Հռոմէական եկեղեցու զաղափարի հետ, հոգատ է (безпочвенный), չ'ունի հաստատուն կուան, որովհետև նա հիմնւած է ոչ թէ ժողովրդի այժմեան դրութեան, այլ ազգի անցեալի փիշատակարանների ուսումնասիրութեան վերայ։ Կլասիկական Հայաստանի սիրահար՝ Ալիշան սիրում է իւր հայրենիքը, ինչպէս հումանիստները սիրում էին Նախնական Հռոմին ու Յունաստանը։ Դասական գրոց լեզուի աշակերտ՝ Ալիշան հեշտ չէ հաշտւում աշխարհիկ լեզուով գրելու անհրաժեշտութեան հետ. Հայրենի հողից հեռու, Ալիշան միայն գրքերից և ուրիշների պատմածներից է ճանաչում իւր հայրենիքը։ Առհասարակ հասարակական ախտերի, ժողովրդի ցաւերի և պիտոյքների անծանօթ, նա չէ հասկանում և հայ ժողովրդի այժմեան պահանջները։ Նա գիտէ որ այժմեան հայրենիքը էլ առաջինը չէ և ողբում է իւր ազգի վերայ, բայց չէ կարողանում ողբալ իւր ազգի հետ, որովհետև չէ ապրել նրա հետ։ Ուրիշ հայրենա-

սէր, Հ. Ալիշանը մինահապետ է, այն ինչ մեզ գոնէ հայրիկ է հարկաւոր։

Պէտք է արդեօք աւելացնել որ այս՝ զուցէ անախորժ նկատողութիւնները ամենևին չեն արգելում մեզ խոստովանելու նահապետի՝ հայկական գիտութեանը և գրականութեան արած մեծամեծ ծառայութիւնները։ Հայ հասարակութիւնը, մեծ հանդիսով տօնելով Ալիշանի գրականդիտնական գործունէութեան վիսնամեակը, ապացուցեց որ գիտէ արժանապէս գնահատել իւր գործիչներին՝ ազատ որ և է կրօնական նախապաշարմունքներից։ Բայց դոյն հանդիսաւոր տօնախմբութիւնը չը համոզեց արդեօք հայրենասէր միխիթարեաններին, որ մեղանում կայ արդարև հայ-կաթոլիկութիւն, բայց չը կայ կաթոլիկ հայութիւն... Ժամանակ չէ արդեօք հրաժարուել «հերձուածող» հայերից դէպի կաթոլիկութիւն դարձնելու անաքանդ և աղդակործան ձդտումներից։

Ս. Ղազարու կղզում առաջին անդամ մի քանի ժամ մնալով, ես բախտ ունեցայ ծանօթանալու միաբաններից շատերի հետ և վայելելու նրանց հիւրասիրութիւնը։ Ճաշից յետոյ «հայոց դպրութեան պատմութեան» պատկառելի հեղինակի՝ Հ. Գարեգին Զարբհանալեանի սիրալիր առաջնորդութեամբ. ես այցելեցի եկեղեցին, թանգարանները, մատենադարանը և տպարանը։ Այդ ամենը, որ բազմիցս նկարագրած է մեր գրականութեան մէջ, շատ գեղեցիկ ապատրութիւն արաւ վրաս։ Իմ ուշադրութիւնը դրաւեց մանաւանդ մատենադարանը, որի գրքերը և ձեռագրերը պահւում են օրինակելի խնամքով՝ հիանալի պահարաններին մէջ, երկու լուսաւոր, ապահով սենեակում։ Ինչ ահագին տարբերութիւն Էջմիածնի մատենադարանի մոտ, ցուրա և խոնաւ սենեակներից, որտեղ տափին սառն երկու ամիս մներ էին պար գալիս և նոր ստացած գրչագրերը թափւում էին անխնամ՝ յատակի վերայ... Սակայն արդարութիւնը պահանջում է ասել որ Վենետկի միխիթարեաններն էլ աւելի լաւ են պահպանում իրանց մատենադարանի գանձերը, քան ուսումնասիրում և լոյս ընծայում, և այդ կողմից անհամեմատ աւելի գործ են կատարել այժմեան միաբաններին նախորդները միխիթարեան նոր սերնդի գրեթէ բոլոր մտաւոր արտադրութիւնները ամփոփում են մի պարբերական հանդիսի մէջ, որի բազմախոստաց վերնագրին ամենևին չէ համապատասխանում իւր անգոյն և աղքատ բովանդակութիւնը։ Եւ ես երկիւղ եմ կրում որ Ալիշան վերջին աստղը լինի Ս. Ղազարու գրականական հորիզոնի վերայ։ Եթէ միայն մի թարմ հոսանք չը մտնի այժմեան անշարժ միաբանութեան մէջ։ Այդարև երիտասարդ վարդապետների մէջ կան մի երկու հոգի, որոնք աշխատում են ընթանալ նահապետի շաւղով, բայց նրանց պակաս է հռչակաւոր ուսուցչի մատենագրական տաղանդը և ջանասիրութիւնը. դրա փոխարէն նրանք փոխ են առնում նրանից նրա բացասական յատկութիւնները՝ ծայրայեղ հնապաշտութիւնը և ճոխ լեզուն, որ իւր ձևերով ոճերով, ու դարձուածներով ծաղրելի լինելու չափ արհեստական է։

Հետեւեալ օրը իտալացի ուղեկցացիս հետ ի միջի այլոց ես գնացի Մուրատ-Ռափայէլեան ուսումնարանը։ Դա մի ահագին շինութիւն է, որ ինչպէս ճիշտ նկատել է Հ. Բաստամեան, նման է աւելի մի մեծատան պալատի, քան մի դպրոցի։ Այդ տան ճակատին ես կարդացի հայերէն. «Մուրատ Ռափայէլ (!?) վարժարան»։ Մտնելով ներս, այցետոմս տւի պահապանին և յայտնեցի գալուս շարժառիթը։ Մի քանի րոպէից յետոյ դուրս եկաւ մի բարձրահասակ չիկահեր և քաղցրութեամբ պատասխանելով իմ բարևին, հրաւիրեց ինձ իւր սենեակը։ Դա Հ. Սամուէլ Գանթարեանն էր, Ղազար փարպեցու պատմութեան ֆրանսերէն թարգմանիչը։ Նա ցոյց տուաւ ինձ ուսումնարանի ընդունարանը, հանդիսարանը և մի քանի ուրիշ սենեակներ, բայց ես չը տեսայ ննջարանները, որ այնքան մռայլ գոյներով էր նկարում Հ. Բաստամեան։ Աչք ածելով հանդիսարանը ես ապշեցայ նկատելով այդ շքեղ դահլիճի կահ կարասիքը, որ պատած էր կեղտոտ, պատառոտած ծածկոցներով։ Իմ զարմացական հարցմունքին Հ. Սամուէլը պատասխանեց՝ որ այդ ծածկոցները՝ կահ-կարասիքը մաքուր պահելու համար են, բայց թէ ինչու կեղտոտ և պատառոտած, այդ մութ մնաց ինձ համար։ Իմ յարգելի առաջնորդը կամեցաւ ներկայ անել ինձ նաև Հ. Ճէլալեանի դասին։ Մենք մտանք մի փոքրիկ թէև լուսաւոր սենեակ, որտեղ հին, առողջապահական կանոններին անհամապատասխան նստարանների վերայ նստած էին մօտ 30 նիհար գժգոյն աշակերտներ։ Պատուհանի մօտ կաթեդրի աթոռի վերայ նստած էր ուսուցիչը՝ մի թխահեր, սև կրակոտ աչքերով վարդապետ։ Մեր մտնելուն պէս բոլոր աշակերտները՝ կարծես մոգական գաւազանի ազդմամբ, վայրկենաբար ոտքի կանգնեցին։ Ողջունելով, ես խնդրեցի նստել, նրանք մնացին անշարժ։ Ես կրկնեցի և երեքկնեցի խնդիրս, բայց զուր, նրանք չը փոխեցին իրանց սպասողական դիրքը։ Ես հարցական հայեացք ձգեցի ուսուցչի վերայ, սպասելով նրա նշանիմաստ հրամանին, բայց այս անգամ էլ զուր անցաւ յոյսս... խեղճ մանուկներին չը յոգնեցնելու և ինձ յիմար դրութիւնից ազատելու համար, շնորհակալութիւն և մնաք բարև ասելով, դուրս եկայ։ Անցայ մի քանի անկարգ և դատարկ դասարաններով և իջայ ցած, խիստ աննպաստ զաղափար կազմելով այդ իրաւամբ բարի համբաւ չ'ունեցող վարժարանի մասին։

Միւս օրը ես կրկին այցելեցի Ս. Ղազարու վանքը։ Հ. Գարեգին Զարբհանալեանի հետ ես բախտ ունեցայ այս անգամ ներկայանալ գեր. Իգնատիոս աբբահայր Կիւրեղեանին։ Դա մի բարձրահասակ, վայելչադէմ, 50—55 տարեկան մարդ է որի բարեկիրթ վարւողութիւնը և չափաւոր հայեացքները միանգամայն յարմարւում են իւր բարձր դրութեանը։ Երբ մենք մտանք նրա սենեակը, նա ձեռին բռնած ունէր մի գիրք և, ինչպէս երևում էր, կարդում էր։ Նա ընդունեց ինձ քրիստոնէութեան առաջին դարուն վայել պարզութեամբ և ձեռի գիրքը, որ մի չարական էր, աչքիս

առաջ դնելով, սկսեց ինձ բացատրել բառերի գլխին դրած նշանների զորութիւնը։ Մեր խօսակցութիւնը անզգալի կերպով անցաւ մեր հին և նոր դրականութեան և մեր հոգևորականութեան արդի վիճակին։ Գեր. Կիւրեղեան մի ժամանակ հայոց լեզուի դասեր է տուել պ. Գրիգոր Արծրունուն. նա գովասանքով էր խօսում «Մշակ»-ի խմբագրի մասին, բայց հաւան չէր նորա ալժմեան հայերէնին։ Վիճաբանելու տեղը չէր ի հարկէ, և առանց պաշտպանել կամենալու «Մշակ»-ի լեզուն, հարցը ընդհանրացնելով ես նկատեցի որ ռուսահայոց մամուլն առհասարակ աւելի բնական և ընդարձակ միջոցների է դիմում աշխարհիկ գրական լեզուն մշակելու և հարստացնելու համար, քան տաճկահայոց մամուլը, որ իւր գրաքառամութիւնը հասցնում է ծայրաստիճանութեան։ Մեր հոգևորականութեան մասին խօսելիս, գեր. Իգնատէոսը խիստ ժուժկալ էր և չը նայած իմ նկարած տխուր պատկերին, նա հաճութեամբ խոստովանում էր մեր ժամանակակից հոգևորականների մէջ նաև լուսաւոր անձերի գոյութիւնը։ Ի դէպ է այստեղ լիշատակել որ ս. Ղազարու միաբանները ամենայն լարգանքով էին վերաբերւում գէպի մեր կրօնական համոզմունքը։ Որքան ես կարողացայ դիտել, այդ մարդիկ կաթոլիկ են ոչ միայն համոզմունքով, այլ և գործնական հայրենասիրութեան տեսակէտից հռովմէական եկեղեցուց դուրս չեն որոնում փրկութիւն հայոց ազգի համար։ Նրանց կարծիքով՝ մեր ազգի դժբախտութիւնը առաջացել է՝ մեզանից զօրեղ և բարգաւաճ քրիստոնեայ ազգերի գաւանութիւնը չ՚ընդունելու կամակոր ցանկութիւնից, և մեր փրկութիւնը այն կը լինի որ կրօնափոխութիւնով ուղղենք մեր պապերի սխալը... Այդպէս են դատում Մխիթար Սեբաստացու աշակերտները. ուղիղ թէ սխալ՝ բայց այդ է իրանց ասելով, իրանց խորին համոզմունքը։ Համոզմունքի դէմ մենք, ի հարկէ, բան չ՚ունինք, բայց մեր խորին համոզմունքովն էլ մխիթարեանների այդ համոզմունքը նոյն տեսակ անաքրօնիզմ է, ինչպէս իրանց «Բազմավէպ»-ի լեզուն [1])։

Իրիկնադէմին, երբ հ. Ղևոնդ Ալիշան ճեմում էր պարտիզում, երիտասարդ հ. Բարսեղ Սարգսեանի հետ ես մօտեցայ նորան։ Շուտով խօսք բացի «Այրարատ»-ից, որի լոյս տեսնելուն անհամբեր սպասում էի։ Գործի տպագրութիւնը դեռ չէր վերջացել, բայց նահապետը այնքան բարի եղաւ և պատրաստական, որ աննկատելի կերպով մեզ թողնելով, գնաց և մի րոպէից յետոյ վերադարձաւ՝ ձեռին «Այրարատ»-ի մի քանի տպագրած թերթեր։ Դա մի մեծ սիւրպրիզ էր՝ որ արաւ ինձ նահապետը և մի և նոյն ժամանակ մի նոր և փայլուն ապացոյց այն անհուն համեստութեան, որ նշմարել էի ես մեր ծանօթութեան առաջին վայրկեանից։ Թերթելով գիրքը նա տալիս էր ինձ բացատրութիւններ մի այնպիսի եղանակով՝ կարծես

---

[1]) Տե՛ս «Մուրճ» 1890 թ. № 4.

թէ խօսքը լուր աշխատութեան մասին չը լինէր։ Կը հաւատա՞ք. եթէ ասեմ որ այդ մարդու բերանից ես ոչ մի անգամ չը լսեցի ե ս դերանունը։

Ամբողջ մի ժամ էր, մենք ման էինք գալիս և ծերունի գիտնականը չէր ցոյց տալիս բնաւ յոգնածութեան նշան։

—Հայր սուրբ, օգտւեցի ես դէպքից, երբ նա իմ հարցին պատասխանեց թէ դեռ վաստակած չէ,—հայր սուրբ, դուք կարող էք ճանապարհորդել Հայաստան։

—Երուսաղէմ պիտի հանապարհորդեմ, կատակ արաւ նահապետը, ակնարկելով վերին Երուսաղէմը։

—Ո՛չ, ո՛չ դեռ վաղ է. դուք դեռ բաւական առոյգ էք ձեր սիրած հայրենիքը ճանապարհորդելու համար։

—Ուղիղն ըսեմ, լրագրերուն մէջ երբեմն այնպիսի բաներ կու կարդամ, այն կողմի քաղաքներուն վրայ որ կը զզուեմ։

—Ի՞նչ…

—«Սատկոտած կատուներ, շներ…», շարունակեց նա կատակը։

Պարզ է որ ծերունի բանաստեղծը չէ ուզում սիրտը մորմոքել և «անդէն ի տեղւոջն տեսնելով անփառունակ հայրենիքի» ողբալի վիճակը, որ այսպիսի սրտաշարժ խօսքերով է պատկերացնում ինքն իրան։

Տեսէք գեղանքն ու քաղաքընին խառնուփընդոր,
Սառնապաղուկ գետոց ջըրերն՝ յարիւր յորդոր.
Տեսէք ռամիկն ու մեծատուն ամէքն աղքատ,
Տընակորոյս բարբարական դաշտէ ի դաշտ.
Փախչեն գընան, չը գիտեն ուր, յետք չը նային,
Ձի սուրն անգութ փըռէ զայնոնք ցուրտ ի գետին.
Դոքա այլ ուր ըղփախ առել ըշտապ կ'երթան,—
Ամէնքն ի մէկ տեղ. ո՛հ, ամենքն ի գերեզման.
Ահա ծերեր, որ հարկեոր այլքն առել
Փախչիլ փորձեն, փորձանք գոչեն, ընկնին մեռել.
Ահա անսիրտ խեղճ կընկըտիք, որ անլաչակ,
Ցետ էրկնուն կանչըռուաելով, մընան մինակ.
Պարկեշտ աղջկունքն, որ արևէն ծածկըւէին.
Գազանակերպ մարդկան ձեռքէ ի ձեռք ընկնին.
Ահա մատղաշ մայրն, որ զըստենի տըղեկն առեր,
Լեղապատառ խոլոռ մոլոր կ'երթայ վըհեր,
Պահ մի թողու զտըղայն ի վայր, դէմ գայ դահճին,
Ցամքած ծոցիկն առել՝ մօտ գութ յիշէ նմին.
Բայց սուրն անհեղ ոչ մօտ գթայ ոչ որգեկին,
Ծաղիկն ու ճուղ մէկտեղ կըտրէ վառ վառ նուին.
Կաթն ու արիւն զինչ եղ ու մեղր (?) հետ կաթկթին…
Հրեշտակք, թէ գութ ունիք՝ հանէք զայս կաթս յերկին։—

Հասաւ իմ գնալու ժամը։ Պարտիզում արդէն ցուրտ էր։ Թեթև հողմից ս. Ղազարու ծառերի տերևները զողում էին. ծովը չորերի՛ վերայ նստում էր խոնաւութիւն։ Վանքի մուտքի մօտ, որտեղ ինձ սպասում էր Մխիթարեան նաւակը կանգնած էին մի քանի միաբաններ։

—Գրոց վիշատակարաններ ղրկեցէք, ասաց ինձ հ. Ալիշան, երբ ես վերջին անգամ համբուրեցի նորա աջը։

Ես սեղմեցի հ. Գարեգին Զարբհանալեանի ձեռք, որ այնքան սիրալիր ընդունելութիւն արաւ ինձ, չնորհակալութիւն և մնացէք բարեաւ ասացի միւս վարդապետներին և ճանապարհ ընկայ, հետս տանելով քաղցր տպաւորութիւններ։ Բայց դեռ երկար երկա՛ր նայում էի ես ս. Ղազարու կանաչազարդ կղզեակի վերայ, մինչև բոլորովին ծածկուեց աչքիցս։

Հետևեալ օրը՝ առաւօտեան, երբ երկաթուղու կառախումբը տանում էր ինձ դէպի «պաւլուենական քաղաքը» և ես հաչիւ էի պահանջում ինձանից Վենետիկ ստացած տպաւորութիւնների մասին,—ինձ ծանօթ մարդկանց բազմութեան միջից՝ երևակայութեանս մէջ կենդանի պատկերացաւ մի ալևոր ծերունի՝ կունտ գլխով, խորշոմներով պատած լայն ճակատով, թաւ-ոնքերով հովանաւորուած խոշոր աչքերով և ձիւնի պէս սպիտակ մօրուքով։

—Գրոց վիշատակարաններ ղրկեցէք, մտաբերեցի ես հ. Ղևոնդ Ալիշանի՝ ինձ ասած վերջին խօսքերը։